

Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju

Kelemen, Monika

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University North / Sveučilište Sjever**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:122:409773>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-07**

Repository / Repozitorij:

[University North Digital Repository](#)

**Sveučilište
Sjever**

Završni rad br. 1391/SS/2020

Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju

Monika Kelemen, 2359/336

Varaždin, studeni 2020. godine

Sveučilište Sjever

Odjel za Sestrinstvo

Završni rad br. 1391/SS/2020

Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju

Student

Monika Kelemen, 2359/336

Mentor

dr.sc. Jurica Veronek, prof.v.š.

Varaždin, studeni 2020. godine

Prijava završnog rada

Definiranje teme završnog rada i povjerenstva

ODJEL	Odjel za sestrinstvo		
STUDIJ	preddiplomski stručni studij Sestrinstva		
PRISTUPNIK	Monika Kelemen	MATIČNI BROJ	2359/336
DATUM	16.10.2020.	KOLEGIJ	Zdravstvena njega osoba s invaliditetom
NASLOV RADA	Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju		
NASLOV RADA NA ENGL. JEZIKU	Victimized of students with disabilities		
MENTOR	dr. sc. Jurica Veronek	ZVANJE	profesor visoke škole
ČLANOVI POVJERENSTVA	1. prof.dr.sc. Andreja Brajša Žganec, predsjednik		
	2. dr.sc. Jurica Veronek, mentor		
	3. dr.sc. Ivana Živoder, član		
	4. dr.sc. Irena Canjuga, zamjenski član		
	5. _____		

Zadatak završnog rada

BROJ	1391/SS/2020
OPIS	Nasilje među vršnjacima posljednjih je godina prepoznato kao sveprisutan problem na globalnoj razini. Počinitelje vršnjačkog nasilja često motiviraju potreba za dominacijom i mržnja prema nekome tko se na bilo koji način razlikuje od njega, a u posebnoj riziku nalaze se djeca s teškoćama. Njihova fizička obilježja, koja se razlikuju od onih kod djece bez teškoća u razvoju, često su glavni motiv počinitelja vršnjačkog nasilja. Neka djeca boje se da ih djeca s teškoćama u razvoju neće razumjeti, da će u susretu s njima biti zbunjeni, odbija ih njihov izgled i ne znaju kako bi im pristupili. Cilj je ovog završnog rada na temelju literature analizirati pojavnost broja viktimiziranih učenika s teškoćama. Kako bi se navedeni cilj mogao definirati pregledani su znanstveni i stručni članci iz relevantnih baza podataka, putem portala elektroničkih izvora za hrvatsku akademsku i znanstvenu zajednicu. Elektronički izvori korišteni u svrhu izrade ovog završnog rada su: CINAHL Nursing Journal Databases, JSTOR, PubMed, Google Scholar, Springer Journals, ScienceDirect i Hrčak. U istraživanje je uključeno ukupno 69 studija objavljenih između 2011. i 2020. god., koja su uglavnom provedena u sjevernoameričkim i europskim zemljama. Kroz rad će se definirati vršnjačko nasilje, pobliže opisati izazovi djece s teškoćama, te uloge u vršnjačkom nasilju. Opisati će se pojavnost vršnjačkog nasilja kod djece s teškoćama u odnosu na djecu bez teškoća, te preventivne aktivnosti temeljene na dokazima.

ZADATAK URUČEN 13. 11. 2020. POTPIS MENTORA

Predgovor

Zahvaljujem dr.sc. Jurici Veroneku na mentorstvu, prenesenom znanju tijekom studija, te nesebičnoj pomoći tijekom izrade ovog završnog rada. Zahvaljujem mu na svim sugestijama i uloženom vremenu, a ponajviše na pozivu upućenom studentima za volontiranje u plivačkom klubu za osobe s invaliditetom „VIDRA,“ čime mi se promijenio pogled na svijet.

Veliko hvala mojoj obitelji, dečku Denisu i prijateljima na moralnoj podršci i razumijevanju koje su mi pružali tijekom cijelog studiranja.

Sažetak

Nasilje među vršnjacima posljednjih je godina prepoznato kao sveprisutan problem na globalnoj razini. Vršnjačko nasilje može ostaviti ozbiljne posljedice po žrtvu, a iskazuje se u različitim oblicima. Počinitelje vršnjačkog nasilja često motiviraju potreba za dominacijom i mržnja prema nekome tko se na bilo koji način razlikuje od njega. U posebnom riziku od vršnjačkog nasilja nalaze se djeca s teškoćama. Njihova fizička obilježja, koja se razlikuju od onih kod djece bez teškoća u razvoju, često su glavni motiv počinitelja vršnjačkog nasilja.

Cilj je ovog rada analizirati pojavnost viktimizacije učenika s teškoćama u razvoju. Kako bi se navedeni cilj mogao definirati, pregledani su i analizirani znanstveni i stručni članci iz elektroničkih baza podataka.

U istraživanje je ukupno uključeno 69 studija objavljenih između 2011. i 2020. godine, provedenih uglavnom u sjevernoameričkim i europskim zemljama. Na samom početku ovog završnog rada definiran je pojam vršnjačkog nasilja među djecom, opisani su različiti oblici nasilja među vršnjacima, te neke od karakteristika djece s teškoćama. Detaljnije su opisane uloge u vršnjačkom nasilju, te su povezane s relevantnim istraživanjima. Nadalje, pobliže je opisana pojavnost vršnjačke viktimizacije u školama, kao i njezina povezanost sa socioekonomskim statusom u obiteljima djece koja su uključena u vršnjačko nasilje.

Djeca s teškoćama suočena su s 50% povećanim rizikom da budu žrtve vršnjačkog nasilja od strane djece bez teškoća. Neka djeca boje se da ih djeca s teškoćama u razvoju neće razumjeti, da će u susretu s njima biti zbunjeni, odbija ih njihov izgled i ne znaju kako bi im pristupili. Iako mnogi vršnjaci nemaju namjeru nauditi drugoj djeci koja su drugačijeg izgleda, ponekad se drže podalje od njih ili ih drugačije tretiraju zbog nedostatka znanja o bolesti.

Sumirajući istraživačke podatke o vršnjačkom nasilju, može se zaključiti da je vršnjačka viktimizacija glavni problem u školama u inozemstvu posljednjih godina. Najnovija istraživanja naglašavaju važnost integracije djece s teškoćama u razvoju u redovan sustav odgoja i obrazovanja. Dokazano je da djeca s teškoćama rjeđe dožive neki oblik fizičkog zlostavljanja kada se uz njih nalaze roditelji ili asistenti u nastavi. Također, višestruko je dokazano da u takvom okruženju djeca s teškoćama mogu napredovati u određenim razvojnim područjima.

Ključne riječi: nasilje, viktimizacija, djeca s teškoćama

Abstract

Peer violence has been recognized in recent years as a pervasive problem globally. Peer violence can have significant consequences for the victim, and it manifests itself in various forms. Perpetrators of peer violence are often motivated by a need for domination and hatred towards someone different from him in any way. Children with disabilities are at particular risk of peer violence. Their physical characteristics, which differ from those of children without developmental disabilities, are often the main motive of perpetrators of peer violence.

This paper aims to analyze the incidence of victimization of students with disabilities. To define this goal, scientific and professional articles from electronic databases were reviewed and analyzed.

This study includes a total of 69 studies published between 2011 and 2020, conducted mainly in North American and European countries. At the very beginning of this final paper, the concept of peer violence among children is defined, as well as some of the characteristics of children with disabilities. Roles in peer violence are described in more detail and are related to relevant research. Furthermore, the occurrence of peer victimization in schools is presented in more detail, as well as its connection with the socioeconomic status in the families of children involved in peer violence.

Children with disabilities face a 50% increased risk of being victims of peer violence by children without disabilities. Some children are afraid that children with disabilities will not understand them, that they will be confused when they meet them, their appearance rejects them, and they do not know how to approach them. Although many peers have no intention of harming other children who look different, they sometimes stay away from them or treat them differently due to a lack of knowledge about the disease.

In conclusion, peer victimization is proven to be a significant problem in schools abroad in recent years. Recent research emphasizes the importance of integrating children with disabilities into the regular education system. It has been shown that children with disabilities are less likely to experience some form of physical abuse when accompanied by parents or teaching assistants. Also, it has been proven many times that in such an environment, children with disabilities can progress in certain developmental areas.

Keywords: violence, victimization, children with disabilities

Popis korištenih kratica

ADHD	Attention-deficit/hyperactivity disorder Poremećaj hiperaktivnosti i deficita pažnje
SMS	Short message service Sustav za odašiljanje i primanje kratkih tekstova
SAD	Sjedinjene Američke Države
UNICEF	United Nations International Children's Emergency Fund Međunarodni fond za djecu

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Definiranje vršnjačkog nasilja.....	3
3. Oblici nasilja među vršnjacima	4
3.1. Fizičko nasilje.....	4
3.2. Verbalno vršnjačko nasilje	5
3.3. Relacijsko vršnjačko nasilje	5
3.4. Elektroničko vršnjačko nasilje.....	6
4. Djeca s teškoćama	8
4.1. Djeca sa sniženim intelektualnim sposobnostima	8
4.2. Djeca s teškoćama sluha	9
4.3. Djeca s poremećajima u razvoju govora i jezika	10
4.4. Poremećaji iz autističnog spektra	11
5. Uloge u vršnjačkom nasilju.....	14
5.1. Počinitelji nasilja	14
5.2. Pomoćnici nasilnika.....	15
5.3. Žrtve vršnjačkog nasilja.....	15
5.4. Promatrači.....	17
6. Pregled dosadašnjih istraživanja	19
6.1. Socioekonomski status u obitelji i uključenost djece u vršnjačko nasilje	21
6.2. Pojavnost vršnjačke viktimizacije u školama	22
7. Prevencija	24
7.1. Programi prevencije vršnjačkog nasilja.....	24
7.2. Preventivne aktivnosti na razini škole	25
7.3. Iskustva i izloženost djece s teškoćama različitim oblicima nasilja.....	27
8. Zaključak.....	29
9. Literatura	30

1. Uvod

Istraživanja o vršnjačkom nasilju započela su prije više od četrdeset godina, kada je nasilje definirano kao agresivno i namjerno djelo koje je grupa ili pojedinac više puta i vremenski vršio nad žrtvom koja se ne može lako braniti [1]. Iako nasilje među vršnjacima nije nova ni nepoznata pojava, danas brojni znanstvenici upozoravaju na uključenost velikog broja djece u vršnjačko nasilje, te na ozbiljnost njegovih posljedica. Oduvijek su među djecom izbijali sukobi, no odrasli se uglavnom nisu zabrinjavali, već su smatrali kako je to sastavni dio odrastanja [2]. Posljednjih godina šira javnost postala je sve svjesnija nasilja u školi, velikim dijelom zbog intenzivne medijske pokrivenosti.

Tri su kriterija relevantna za definiranje agresivnog ponašanja kao nasilništva, a to su ponavljanje, namjera da se povrijedi i nerazmjer moći. S obzirom na ove karakteristike, nasilje se često definira kao sustavna zlouporaba moći vršnjaka, a vršnjačko nasilništvo globalno je prepoznato kao složen i ozbiljan problem [1]. Nasilnici se nerijetko razlikuju od svojih vršnjaka, te su često veći, jači, verbalno i socijalno kompetentniji ili suprotnog spola [3].

Postoje četiri vrste vršnjačkog nasilništva: verbalno, fizičko, relacijsko i elektroničko vršnjačko nasilje [4]. Najrašireniji oblik nasilja među djecom i mladima je verbalno nasilje [2]. Zlostavljanje također može uključivati dva ili više ovih oblika. Na primjer, učenik s kognitivnim smetnjama može biti odgurnut u hodniku, pogrđno nazvan u vrijeme odmora, može mu biti zabranjeno da sudjeluje u igrama s drugom djecom u vrijeme odmora, a zatim mu se druga djeca mogu rugati putem interneta [5]. Za razliku od fizičkog nasilja u kojem se koristi fizička snaga koja rezultira fizičkim ozljedama, u verbalnom nasilju koriste se riječi koje zaista mogu boljeti i posljedično utjecati na psihičko funkcioniranje, te emocionalne i socijalne kapacitete žrtve [2]. Nasilje među djecom djeluje na sve aspekte djetetova razvoja; utječe na djetetov emocionalni razvoj, razvoj socijalnih vještina, te na djetetovo zdravlje. Stoga je utvrđivanje i provođenje adekvatnih preventivnih mjera od izuzetne važnosti [3].

Iako se veći dio istraživanja o nasilju fokusirao na opće obrazovanje, mala, ali rastuća literatura usredotočena je na nasilje djece s teškoćama [6]. Prema zakonskim uredbama i propisima, i prema Pravilniku o osnovnoškolskome odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju, NN, 23/1991, učenici s teškoćama u razvoju su: djeca s oštećenjem vida i sluha, djeca sa specifičnim poremećajima u razvoju govora i jezika, djeca s poremećajem pažnje i poremećajem iz autističnog spektra, djeca sa sniženim intelektualnim sposobnostima i učenici s motoričkim poremećajem i kroničnim bolestima [7].

Cilj je ovog rada na temelju literature analizirati pojavnost broja viktimiziranih učenika s teškoćama u odnosu na učenike bez teškoća. Kako bi se navedeni cilj mogao definirati pregledani su znanstveni i stručni članci iz relevantnih baza podataka, putem portala elektroničkih izvora za hrvatsku akademsku i znanstvenu zajednicu. Elektronički izvori korišteni u svrhu izrade ovog završnog rada su: *CINAHL Nursing Journal Databases, JSTOR, PubMed, Google Scholar, Springer Journals, ScienceDirect i Hrčak*.

U istraživanje je uključeno ukupno 69 studija objavljenih između 2011. i 2020. godine, koja su uglavnom provedena u sjevernoameričkim i europskim zemljama. Kroz rad će se definirati vršnjačko nasilje, pobliže opisati izazovi djece s teškoćama, te uloge u vršnjačkom nasilju. Opisivati će se pojavnost vršnjačkog nasilja kod djece s teškoćama u odnosu na djecu bez teškoća, te preventivne aktivnosti temeljene na dokazima.

2. Definiranje vršnjačkog nasilja

Nasilje se definira kao namjerno, agresivno i negativno ponašanje koje se opetovano izvodi protiv jedne ili više meta nasilja [8]. Također, nasilje se, kao interakcija u kojoj pojedinac ili grupa dominantnih pojedinaca uzrokuju uzastopnu nasilnu interakciju s manje dominantnim učenicima, može manifestirati u formama direktnih i indirektnih fizičkih i verbalnih napada [7].

Vršnjačko nasilje ima dvije ključne komponente: ponavljano agresivno postupanje i neravnoteža moći. Ono uključuje ponovljene fizičke, verbalne ili psihološke napade ili zastrašivanje usmjereno protiv žrtve koja se ne može pravilno obraniti zbog veličine ili snage ili zato što je žrtva brojčano ili manje psihološki izdržljiva [2]. Jedno od petero djece doživljava neku vrstu nasilja. Najčešće žrtve vršnjačkog nasilja su pojedinci s teškoćama u razvoju, a posebno oni s autizmom. Utvrđeno je da je 35,3% učenika s emocionalnim poteškoćama, 33,9% učenika s autizmom i 24,3% učenika s intelektualnim teškoćama u visokom riziku da budu žrtve nasilja [5].

Vršnjačko nasilje među djecom odvija se u različitim skupinama djece, u razrednim skupinama, u raznim četvrtima i parkovima. Neprimjereno i nekorektno ponašanje manifestira se grubim riječima, ružnim gestama, pogrđnim nadimcima, sve do fizičke agresije [9]. Postoje dvije vrste nasilja: izravno i neizravno nasilje. Izravno nasilje uključuje fizički dodir poput premlaćivanja, udaranja, šamaranja ili zastrašivanja. Takav oblik nasilja ne uzrokuje samo modrice na koži, već i trajne psihičke posljedice. Izravno nasilništvo dovodi do toliko ozbiljnog osjećaja zastrašivanja, da ponekad žrtva počini ili pokuša izvršiti samoubojstvo [10].

Dok dječaci imaju veću vjerojatnost da će biti uključeni u izravno nasilje, djevojčice i mlađa djeca imaju veću vjerojatnost da budu uključena u neizravno nasilje. Djevojčice više cijene društvene odnose nego dječaci, te su stoga sklonije neizravnom obliku nasilja. Djevojčice obično maltretiraju djevojčice, dok dječaci maltretiraju i dječake i djevojčice [2]. Počinitelji neizravnog nasilja žrtvu prisiljavaju na socijalnu izolaciju pomoću tehnika poput širenja tračeva, odbijanja druženja sa žrtvom i maltretiranja druge djece koja se žele družiti sa žrtvom [8]. Neizravno nasilje karakterizira lažno optuživanje, pisanje anonimnih poruka i podmuklost [7]. Kada se uzme u obzir razlika u spolu, dokazano je da su dječaci skloniji izravnom nasilju, dok su učenice indirektni nasilnici [11].

Vršnjačko zlostavljanje utječe na djecu na više načina, a neki od njih su: gubitak samopoštovanja, samoozljeđivanje, socijalna izolacija, povećana anksioznost, depresija te povećana stopa izostanaka iz škole. Važno da škole koriste programe prevencije i intervencija

zasnovanih na dokazima, a nastavnici, obitelji i sami učenici trebaju prepoznati da nasilje nije uobičajeni period u životu [5].

3. Oblici nasilja među vršnjacima

Postoji nekoliko različitih vrsta vršnjačkog nasilja koje se klasificiraju kao fizičko, verbalno, relacijsko (uključuje širenje tračeva, „sprdanja“, zezanja, isključivanja od ostalih iz grupe ili iz događaja) i elektroničko [4]. Vršnjačko nasilje je višedimenzionalan konstrukt, a između njegovih različitih potkategorija je teško odrediti preciznu granicu jer se često javljaju paralelno ili se međusobno isprepleću. Takvi oblici nasilja često se javljaju u raznim kombinacijama te se rijetko pojavljuju samostalno. Fizičko nasilje vrlo često prati verbalno, a nešto što započinje kao verbalno nasilje nerijetko prerasta u fizičke obračune. Opravdano je govoriti da je velik broj djece višestruko izložen vršnjačkom nasilju; stoga valja voditi računa o međupovezanosti različitih oblika nasilja [2]. Nasilnici često potiču druge da im se pridruže u negativnom ponašanju [11]. Oni u razredu igraju važnu ulogu: neki učenici ih vole i podržavaju, drugi ih se boje, a treći im se dodvoravaju zbog straha da i oni sami ne postanu žrtve [9]. Nasilje se često definira kao sustavna zlouporaba moći vršnjaka, te je globalno prepoznato kao vrlo složen i ozbiljan problem [8].

3.1. Fizičko nasilje

Fizičko nasilje je oduvijek postojalo među vršnjacima u školama, pa tako i danas u nizu zemalja diljem svijeta predstavlja velik problem. Rezultati istraživanja govore da su mjesta gdje se najčešće događaju napadi na žrtvu školska dvorana, školsko dvorište, hodnici u školama i svlačionica [7]. U Indoneziji je 2016. godine provedeno istraživanje o iskustvu nasilja u školama kod djece osnovnoškolskog uzrasta. U istraživanju je sudjelovalo 258 učenika od 4. do 5. razreda osnovne škole. Od ukupno 45,3% učenika koji su bili žrtve nasilja, 62,8% bili su žrtve fizičkog oblika nasilja [12]. Druge studije pokazale su da je verbalno nasilništvo najzastupljenije, a fizičko stoji na tek 3. mjestu po zastupljenosti, iza relacijskog vršnjačkog nasilništva [13].

U fizičko nasilje svrstavaju se svi oni postupci koji dovode do potencijalnoga, ili stvarnoga tjelesnog ozljeđivanja. Dakle, svaki namjerni i opetovani fizički čin od strane jednoga ili više

učenika koji su fizički snažniji, a s ciljem da se žrtvi nanese fizička bol ili ozljeda, smatra se fizičkim nasiljem. Fizičko nasilje uključuje namjerno guranje, potezanje, štipanje, udaranje, šamaranje, zaključavanje u sobu, gušenje, davljenje, ozljeđivanje opasnim predmetima, ali i teške batine [2].

Rezultati istraživanja provedenog u Tajvanu na uzorku s više od 6 000 učenika četvrtog razreda osnovne škole, pokazali su da je 26,3% učenika barem jedanput bilo žrtva fizičkog nasilja [14]. Dijete koje redovito ima ulogu nasilnika, često ima i najviše poteškoća u usporedbi sa svim ostalim kategorijama nasilnika, te je vrlo izgledno da će u budućnosti počinuti i ozbiljnije protuzakonite prekršaje [10].

3.2. Verbalno vršnjačko nasilje

Najrašireniji oblik nasilja kojeg koriste dječaci i djevojčice je verbalno nasilništvo [2, 3]. Verbalno vršnjačko nasilje može poprimiti oblik nadijevanja imena, omalovažavanja, vrijeđanja, okrutne kritike, sramoćenja ili zlostavljajućih dobacivanja. Jednom kad dijete postane svakodnevni predmet izrugivanja, često je isključeno iz drugih socijalnih aktivnosti [3]. U procjeni posljedica verbalnog nasilja važan je i doživljaj žrtve, bez obzira na percepciju okoline da neka uvreda nije strašna. Posljedice ove vrste nasilja utječu na psihološko funkcioniranje te oštećuju socijalne i emocionalne kapacitete žrtve. Iako posljedice ovog nasilja nisu vidljive, one mogu biti štetne i dugotrajne, stoga se ova vrsta nasilja svrstava u skupinu psihičkog ili emocionalnog nasilja [2].

U istraživanju provedenom 2015. godine, na nacionalno reprezentativnom uzorku od 59 348 učenika iz 1 453 škole, 30-dnevna prevalencija verbalnog nasilja među učenicima iznosila je 14,2% [15]. Iako je dokazano da je verbalno nasilništvo najčešći oblik nasilja u školama, ono se sve manje tretira kao nešto loše, a mnogi misle da to i nije nasilje. Verbalno nasilništvo je vrlo uobičajeno među mladima, a 31% djece ga doživi u dobi od 14 godina [13].

3.3. Relacijsko vršnjačko nasilje

Relacijsko nasilništvo odnosi se na indirektno nasilje od strane počinitelja čija žrtva nije u mogućnosti da se učinkovito i samostalno obrani. Relacijsko nasilništvo može uključivati verbalne uvrede, zadirkivanje, socijalnu izolaciju ili manipulaciju [16]. Cilj relacijskog nasilja je ugroza socijalnog statusa, nanošenje štete ugledu, samopoštovanju i dobrobiti žrtve. U

relacijskom se nasilju nečija pozicijska snaga u razredu i popularnost opažaju kao mogući razlozi za širenje tračeva s ciljem narušavanja ugleda žrtve. Ponekad se fizički slabiji učenici klevetanjem i širenjem tračeva nastoje suprotstaviti onima fizički snažnijim vršnjacima koji su ih ozlijedili [2].

Neka djeca zbog osjećaja ugroženosti i potrebe da se zaštite i obrane odgovaraju reaktivno, dok se druga djeca koriste nasiljem kako bi dobila ono što žele ili da postignu neke od svojih ciljeva kao što su dominacija i status, što se naziva instrumentalno, tj. cilju usmjereno relacijsko nasilje. Smatra se da su ljubomora i zavist najčešći razlozi za relacijsko nasilje. Neki od najčešćih oblika relacijskog nasilja su: ogovaranje, ignoriranje i socijalno isključivanje, klevetanje, spletkarenje i ignoriranje [2]. Rezultati istraživanja provedenog u Tajvanu 2017. godine, na uzorku od 6 233 učenika četvrtih razreda iz 314 osnovnih škola, pokazali su da je 38,7% (n = 2 410) ispitanika u posljednjih godinu dana doživjelo odbacivanje i izoliranje od strane vršnjaka [14].

3.4. Elektroničko vršnjačko nasilje

Djeca su u riziku da budu uključena u elektroničko nasilje od prvog trenutka kada se počnu koristiti internetom i drugim uređajima koji imaju pristup elektroničkoj komunikaciji [17]. Elektroničke poruke kojima je cilj uznemiravanje najčešće se šalju e-poštom i SMS-om, a u novije su vrijeme društvene mreže postale glavna žarišta takvih uznemiravanja. Poruke mogu biti u verbalnom i grafičkom obliku, a najčešće su kombinirane. Počinitelji se obično koriste grupnim porukama u kojima je prisutna i žrtva kako bi na taj način brže i lakše proširili neistinite informacije [2]. Mnogi se roditelji zbog vlastitog neznanja u elektroničkom području osjećaju nesigurnima i nemoćnima, pa o tome ne razgovaraju sa svojom djecom. Nasilje putem elektroničke mreže dodaje komponentu objavljivanja zlostavljanja u široj javnosti, a izuzetno maltretiranje čak može kod djeteta razviti posebne zdravstvene i mentalne zdravstvene potrebe [5]. Sukladno povećanju broja telekomunikacijskih uređaja i društvenih mreža, mogućnost izlaganju elektroničkom nasilju je u značajnom porastu. Podatci istraživanja o učestalosti vršnjačkog nasilja u Republici Hrvatskoj, vidljivi u tablici 3.4.1., nisu konzistentni ali pokazuju kako je velik broj djece uključen u elektroničko vršnjačko nasilje, kao počinitelji i kao žrtve [18, 19, 20, 21].

Godina istraživanja	Broj ispitanika	Dob ispitanika	Žrtve	Počinitelji	Autori istraživanja
2012.	N = 558	15-18	13,9%	12,1%	Rajhvajn Bulat i Ajduković, 2012.
2015.	N = 208	14-18	55,3%	30,3%	Buljan Flander i sur., 2015.
2016.	N = 880	10 i 16	47%	1%	Velki, Kuterovac-Jagodić, 2016.
2017.	N = 352	17,6	11,7%	11,5%	Vejmelka i sur., 2017.

Tablica 3.4.1. Učestalost elektroničkog nasilja u Republici Hrvatskoj, 2012. - 2017. [18, 19, 20, 21]

4. Djeca s teškoćama

Djeca s teškoćama su djeca sa sniženim intelektualnim sposobnostima, autistična, slijepa i slabovidna djeca, gluha i nagluha, djeca s poremećajem govora, glasa i jezika, djeca s motoričkim poremećajima i kroničnim bolestima, djeca sa smetnjama u ponašanju, s poremećajem pažnje te djeca sa specifičnim teškoćama učenja. U kategoriju djece s posebnim potrebama ubrajamo i darovitu djecu, a ne samo onu s teškoćama [7].

Vršnjačka viktimizacija čest je problem djece školske dobi, a djeca s teškoćama nalaze se u povećanom riziku [22]. U istraživanju provedenom u SAD-u 2015. godine, na nacionalno reprezentativnom uzorku od 12527 učenika osnovnih škola, utvrđeno je da su djeca s teškoćama suočena s 50% povećanim rizikom da budu žrtve vršnjačkog nasilja od strane djece bez teškoća [23]. Djeca s teškoćama su zbog svojih primarnih teškoća ranjivija, imaju niže samopoštovanje i povlače se jer se boje ponovnog odbijanja, a sve to povećava nove mogućnosti da postanu žrtve [2]. Istraživanja su prethodno pokazala da je za djecu s teškoćama 3,4 puta veća vjerojatnost da će biti zlostavljana ili zanemarena od strane djece bez teškoća [24]. Iako brojna istraživanja pokazuju da su djeca s teškoćama često žrtve vršnjačkog nasilja, novijim istraživanjem provedenim u 2019. godini (N = 791), dokazano je da djeca s teškoćama rjeđe dožive neki oblik fizičkog zlostavljanja jer se uz njih često nalaze roditelji ili asistenti u nastavi [25].

4.1. Djeca sa sniženim intelektualnim sposobnostima

Djeca smanjenih intelektualnih sposobnosti su se kroz povijest nazivala brojnim terminima. U 19. stoljeću uvodi se termin „oligofrenija“ koji označava „slaboumnost, mentalnu zaostalost [7].“ U Republici Hrvatskoj je prihvaćen termin „dijete s teškoćama u razvoju“ za djecu, a „osoba s invaliditetom“ za odraslu osobu. U odnosu na vršnjake s prosječnim kognitivnim sposobnostima, djeca s intelektualnim teškoćama nedovoljno fleksibilno reagiraju na okolinu te imaju problema u interpretiranju socijalnih znakova [2]. Malo se pozornosti pridaje nasilju u školama među učenicima s teškoćama, posebice onima s intelektualnim teškoćama [26].

Djeca s intelektualnim teškoćama u školama doživljavaju veću viktimizaciju verbalnim i emocionalnim putem nego djeca bez teškoća [27]. Naglašavanju njihovih problema vrlo često pridonosi okolina koja ih nerijetko diskriminira i stigmatizira [2]. Inkluzivno školsko okruženje stvara uvjete u kojima djeca bez teškoća mogu pobliže upoznati vršnjake s teškoćama, što može

pozitivno promijeniti stavove o njihovim vršnjacima s teškoćama u razvoju. Učenici s teškoćama imaju koristi od inkluzivnog školskog okruženja u kojem postoji mogućnost socijalne interakcije među različitim učenicima s različitim pozadinama [28]. Usprkos postojećim istraživanjima koja potvrđuju pozitivne učinke inkluzivnog školskog okruženja, rezultati istraživanja provedenog u Škotskoj 2012. godine pokazali su da brojni školski nastavnici nisu bili voljni uključiti djecu s teškoćama u svoje razrede [29].

4.2. Djeca s teškoćama sluha

Otpriblike 466 milijuna ljudi globalno živi s oštećenjima sluha, uključujući 34 milijuna djece, a većina njih živi u zemljama s niskim i srednjim dohotkom [30]. Djeca koja imaju teškoće u komunikaciji rjeđe su upisana u škole, zbog čega često imaju poteškoća u sklapanju prijateljstva. Međutim, djeca s oštećenjem sluha također imaju pravo na obrazovanje i treba ih poticati da se upišu u škole kao dio strategije inkluzivnog obrazovanja. U jugoistočnoj Aziji 10.0% (N= 30/299) djece s teškoćama sluha ima poteškoća u sklapanju prijateljstva [31].

Djeca s teškoćama sluha se razlikuju od svojih vršnjaka zbog slušnih pomagala, neuobičajena govora i znakovnog jezika [2]. Ironično je da je pokret za inkluziju možda učinio učenike s teškoćama ranjivijima. Posebne nastave, pomoćnici i tehnološka oprema ističu činjenicu da su ti učenici "različiti" [8]. Posljedično, tehnološka pomagala koja pomažu djeci glede sluha često postanu rizični čimbenici za viktimizaciju [2]. Pored svega, djeca koja su prema njima nasilna pretpostavljaju da ih oni neće moći prijaviti nastavnicima za ono što su im učinili [32]. Stoga je moguće da je ova skupina djece u većem riziku da budu žrtve vršnjačkog nasilja, no neki autori ipak nisu utvrdili postojanje razlika [32, 33].

	Djeca s teškoćama sluha		Djeca bez teškoća sluha	
	(n = 30)		(n = 21)	
	N	%	N	%
Elektroničko vršnjačko nasilje	3	10	3	14
Počinitelj/žrtva	1	3	1	5
Počinitelj	0	0	2	10
Žrtva	2	6	0	0
Promatrač	27	90	18	85

Klasično nasilje	8	27	2	10
Počinitelj/žrtva	4	13	1	5
Počinitelj	1	3	1	5
Žrtva	3	10	0	0
Promatrač	22	73	18	90

Tablica 4.2.1. Stope uključenosti u klasično nasilje ili elektroničko vršnjačko nasilje prema statusu sluha [32]

Rezultati istraživanja prikazanog u tablici 4.2.1. pokazuju da je bilo vrlo malo značajnih razlika između djece s teškoćama sluha i djece bez teškoća sluha, što sugerira da djeca s teškoćama sluha, poput djece bez teškoća sluha, nisu izuzeta od problema vršnjačke viktimizacije. Rezultati također sugeriraju da se, općenito, slične strategije prevencije i intervencije mogu koristiti s učenicima bez obzira na status sluha [32].

4.3. Djeca s poremećajima u razvoju govora i jezika

Sva stanja u kojima je komunikacija otežana govorom ili ne postoji, nazivaju se poremećaji glasovno-jezično-govorne komunikacije. Svako dijete bi do 5. godine života trebalo pravilno izgovarati sve glasove materinjeg jezika. Ukoliko neka djeca i nakon 5. godine ne izgovaraju glasove pravilno, postoji mogućnost da imaju teškoće u slušnoj percepciji, voljnoj pokretljivosti izgovornih organa ili tromost artikulatora [7].

Učenici s komunikacijskim poremećajima posebno su izloženi riziku da ih vršnjaci maltretiraju. Nasilje može početi u ranoj dobi za djecu s poremećajima u komunikaciji. Čini se da djeca prepoznaju poremećaje komunikacije i negativno na njih reagiraju još u predškolskoj dobi. Dobronamjerna odrasla osoba može pretpostaviti da je nasilje rezultat sukoba među vršnjacima. Kao takva, odrasla osoba može okupiti dijete koje je zlostavljano i dijete koje se ponaša nasilnički kako bi na taj način riješili sukob. Nažalost, ovaj oblik intervencije uznemirava žrtvu nasilja i može pojačati osjećaj moći za dijete koje je počinitelj nasilja. Ne smije se očekivati od djece koja su izložena nasilju da će samo dijalogom s djecom koja ih maltretiraju riješiti problem nasilja [34].

Najsloženiji i najdugotrajniji poremećaj govora kod djece je mucanje. Djeca koja mucaju imaju i strah govora, pa se često dešava da djeca koja mucaju ostavljaju dojam nerazumijevanja ili neznanja, a zapravo samo imaju teškoća s verbalizacijom svojih rečenica. Prekidi u govoru

moгу biti praćeni ućestalim treptanjem oćiju, grćenjem lica, drhtanjem usana, zatvaranjem oćiju ili nekim drugim manifestacijama koje se javljaju dok govori dijete koje muća [7].

Mucanje pogaća oko 1% opće populacije i od 8 do 11% djeće, obićno se javlja između druge i ćetvrte godine starosti, a etiologija mucanja i dalje ostaje nepoznanica [35].

4.4. Poremećaji iz autistićnog spektra

Kod prepoznavanja ućenika s poremećajima iz autistićnog spektra u razredu od koristi mogu biti slijedeća obilježja: dijete ima poteškoća u komunikaciji, ne pokazuje interes za neku drugu osobu, ne uspostavlja kontakt oćima i nije svjesno drugih ljudi u prostoriji, igra se i radi repetitivne pokrete rukama te umjesto odgovarajućeg odgovora, radije komunicira putem eholalije [36]. Dokazano je da djeca s poremećajem spektra autizma doživljavaju veću viktimizaciju verbalnim i emocionalnim putem nego djeca bez teškoća u razvoju, te da ćešće mogu biti ųrtve socijalne izolacije [27].

Djeca s teškoćama ćesto imaju niųi osnovni socijalni poloųaj od svojih vršnjaka, ųto ih ćini ranjivijima od samog poćetka. Kada dio djetetovog stanja ukljućuje socijalne izazove, poput autizma, poremećaja paųnje ili hiperaktivnosti, problem se pojaćava. Djeca koja imaju poteškoća u voćenju razgovora, sklapanju prijateljstava ili su niskog praga frustracije, glavna su meta [8]. Kad je rijeć o komunikaciji, djeca s autizmom vrlo se razlikuju od druge djeće jer imaju teškoća u obradi i razumijevanju jezika. Oni procesiraju rijeći i mogu razumjeti njihovo znaćenje, no interpretiraju rijeći u doslovnom smislu [7]. Osim ųto su djeca s poremećajima iz spektra autizma podloųnija da budu ųrtve nasilniųtva svojih vršnjaka, istraųivanje provedeno 2018. godine u kojem je sudjelovalo 475 (81% djećaci) djeće s poremećajima autistićnog spektra i 13 702 (51% djećaci) djeće bez poremećaja autistićnog spektra u dobi od 11 godina, pokazalo je da je vjerojatnije da će djeca s poremećajima autistićnog spektra biti maltretirana od svoje braće i sestara u usporedbi s djecom bez teškoća [37].

Cappadocia, M. i sur. (2012) proveli su istraųivanje u Kanadi i SAD-u na uzorku od 192 roditelja djeće s dijagnozom poremećaja iz autistićnog spektra (85% djećaka i 15% djevojćica; srednja dob = 11,71) kako bi utvrdili iskustva nasilja meću djecom i mladima s poremećajima iz spektra autizma. Otprilike 80% ove djeće bilo je smješteno u ućionice s inkluzijom, a 20% u ućionice ili programe za specijalno obrazovanje. Potom, 77% roditelja navodi da je njihovo dijete bilo maltretirano u ųkoli tijekom posljednjih mjesec dana, pri ćemu je 11% prijavilo

viktimizaciju samo jednom, 23% prijavilo je dva ili tri puta, 13% prijavilo je viktimizaciju jednom tjedno i 30% roditelja prijavilo je viktimizaciju dva ili više puta tjedno [38].

Oblik nasilja među vršnjacima	Učestalost (%)				
	Nikad	Jednom	2-3 puta	Jednom tjedno	Dva ili više puta tjedno
Fizičko nasilje	58	19	8	7	8
Verbalno nasilje	32	11	20	9	28
Relacijsko nasilje	31	13	17	11	28
Elektroničko nasilje	90	4	4	1	1

Tablica 4.4.1. Prikaz učestalosti fizičkog, verbalnog, relacijskog i elektroničkog nasilja nad djecom s poremećajima iz autističnog spektra u periodu od mjesec dana [38]

Prema podacima vidljivim u tablici 4.4.1. možemo zaključiti kako su djeca s dijagnozom poremećaja iz autističnog spektra najčešće bila žrtve verbalnog i relacijskog nasilja. Također, važno je naglasiti kako je u ovom istraživanju ukupno 68% djece doživjelo više od jednog oblika nasilja [38]. Nasilje ne treba smatrati normalnim dijelom školskih iskustava djece, jer su njegove posljedice često traumatične i dugotrajne [34].

4.5. Djeca i učenici s deficitom pažnje/hiperaktivnim poremećajem

Postoje tri dijagnostička kriterija za deficit pažnje (Attention Deficit Hyperactivity Disorder, poznat kao ADHD): nepažnja, impulzivnost i hiperaktivnost. Kada se uspoređuju s onim kod vršnjaka, ti se dijagnostički kriteriji manifestiraju u znatno većoj mjeri. Najčešće bihevioralne teškoće i teškoće pažnje koje se javljaju u djece s ADHD-om su: nemogućnost fokusiranja na detalje, dijete se lako ometa, često prekida druge, zaboravljivo je i pokazuje teškoće pri radu na zadatku [36].

Hiperaktivni poremećaj je čest poremećaj samoregulacije u djetinjstvu koji prema ranijim istraživanjima pogađa od 3 do 7%, a prema najnovijim istraživanjima od 9 do 19% školske djece [39]. Djeca koja pokazuju simptome ADHD-a pretežno imaju velikih poteškoća pri koncentraciji na školske uratke, te brzo gube motivaciju. Takvo ponašanje ponekad ometa rad druge djece, što druga djeca percipiraju u negativnom pogledu [36].

Becker i sur. (2017) ispitali su stope vršnjačke viktimizacije kod mladih adolescenata s ADHD-om, u kojem je sudjelovao 131 učenik (96 dječaka, 35 djevojčica) s ADHD-om u dobi od 11 do 15 godina ($M = 12,56$). Svi sudionici bili su učenici osnovnih škola od 6. do 8 razreda. Kao što je prikazano u tablici 4.5.1., 14% sudionika prijavilo je da je doživjelo fizičku viktimizaciju, 17% da je doživjelo reputacijsku viktimizaciju, a 51% je izjavilo da je doživjelo relacijsku viktimizaciju barem jednom tjedno. U svim oblicima viktimizacije, 57% sudionika izvijestilo je da doživljava minimalno jedno nasilničko ponašanje, barem jednom tjedno [40].

Varijable	Svi ispitanici (%)	Dječaci (%)	Djevojke (%)
	(N = 131)	(n = 96)	(n = 35)
Fizičko nasilje	14	16	9
Relacijsko nasilje	51	51	51
Reputacijsko nasilje	17	16	20
Bilo koja vrsta nasilja	57	56	60

Tablica 4.5.1. Prikaz učestalosti fizičkog, relacijskog i reputacijskog vršnjačkog nasilja među djecom s ADHD-om barem jednom tjedno [40]

5. Uloge u vršnjačkom nasilju

Vršnjačko nasilje globalno je prepoznat kao složen i ozbiljan problem, a često se definira kao sustavna zlouporaba moći vršnjaka. Neravnoteža snage može se izvesti iz fizičke snage, socijalnog statusa u grupi ili iz veličine grupe (npr. grupa koja cilja na jednu osobu). Moć se može postići i poznavanjem ranjivosti neke osobe (npr. izgled, problem s učenjem, obiteljska situacija, osobne karakteristike) i koristeći to znanje kako bi joj naštetili [1].

Uz počinitelje i žrtve kao glavne sudionike vršnjačkog nasilja, potrebno je posvetiti pozornost i drugim sudionicima koji također igraju važnu ulogu. U nastavku se, osim spomenutih počinitelja i žrtava vršnjačkog nasilja, analiziraju aktivni i pasivni pomoćnici nasilnika, pasivne žrtve, počinitelji-žrtve i promatrači.

5.1. Počinitelji nasilja

Počinitelji izravnih oblika vršnjačkog nasilja vršnjake doživljavaju kao napadače kojima se treba suprotstaviti silom, a skloni su takve situacije rješavati nasilno bez traženja dodatnih informacija ili provjere. Kada u određenim situacijama vide prijetnju, na nju odgovaraju bijesom, a to se povezuje uz reaktivnu agresiju. Oni u razredu igraju važnu ulogu: neki učenici ih vole i podržavaju, drugi ih se boje, a treći im se dodvoravaju zbog straha da i oni sami ne postanu žrtve [2].

Počinitelji nasilja su manje vezani uz školu, imaju lošije odnose s nastavnicima od svojih vršnjaka, te su često u nesuglasici sa svojim roditeljima [41, 42, 43].

Istraživanje provedeno u SAD-u na uzorku od 44 848 učenika pokazalo je vjerojatnijim da su djeca u dobi od 10 do 12 godina nasilnici nego djeca u dobi od 16 do 17 godina. Također, dokazano je da djeca niskog socioekonomskog statusa imaju gotovo dvostruko veću vjerojatnost da će biti nasilnici [43]. Neki teoretičari nasilnike gledaju kao pojedince koji nemaju socijalne vještine, imaju nisko samopoštovanje, nedostatak u obradi društvenih informacija, nizak društveni položaj u grupi vršnjaka i druge probleme prilagodbe. Drugi vide nasilje kao funkcionalno, prilagodljivo ponašanje povezano s blagodatima [1].

Postoji još jedna skupina djece koja se ponaša nasilno prema vršnjacima, ali i doživljava nasilje, a to su počinitelji-žrtve. Njihov motiv je osveta vršnjacima koji su ih povrijedili, a koji su fizički snažniji ili na neki drugi način moćniji od njih, ali to često ostaju neuspjeli pokušaji [2].

5.2. Pomoćnici nasilnika

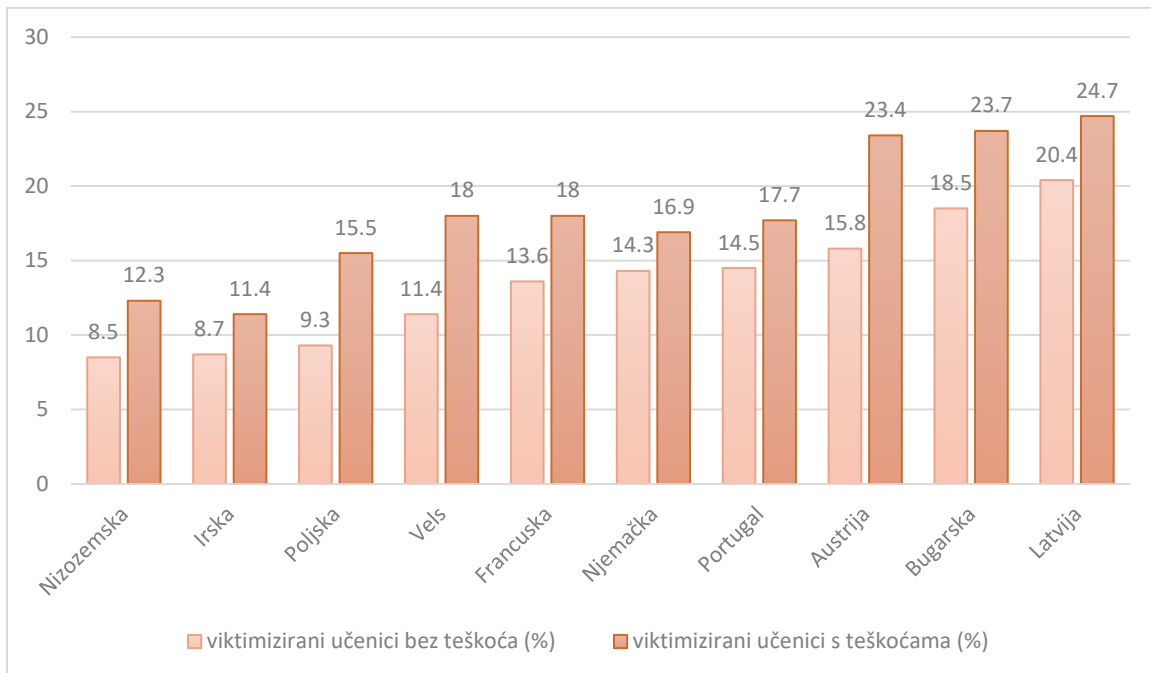
Djeca koja ne započinju nasilje, ali u njemu sudjeluju na način da se pridruže počiniteljima, nazivaju se pomoćnici nasilnika. Često se klasificiraju kao aktivni i pasivni pomoćnici, a njihovo djelovanje pojačava čin nasilja. Aktivni pomoćnici pomažu počiniteljima na način da im olakšavaju takvo ponašanje. Primjerice, mogu pridržavati žrtvu koju počinitelj udara. S druge strane, djeca koja pasivno podržavaju nasilje na način da ohrabruju počinitelje, nazivaju se pasivni pomoćnici. Iako se izravno ne uključuju, daju vidljive povratne informacije na način da se smiju ili plješću počiniteljima. Neke od karakteristika pomoćnika nasilnika su potreba za prihvaćanjem, nisko samopoštovanje, nedostatak empatije, osjećaj nesigurnosti i pozitivni stavovi prema nasilju [2].

Prema istraživanju provedenom u Koreji 2013. godine, pomoćnici nasilnika najzastupljeniji su u 7. razredu osnovne škole. Rezultati istog istraživanja, u kojem je sudjelovalo ukupno 1 464 učenika osnovnih i srednjih škola, pokazuju kako većina učenika (75,0%) nije aktivno intervenirala u incidentima nasilja i pokušala ih spriječiti. Razlog tome je taj, što se djeca u većini slučajeva boje da i oni sami ne postanu žrtve nasilnika. Od 1 464 učenika koji su popunili upitnik, 538 (36,7%) učenika svjedočilo je školskom nasilju u prethodnoj godini, a 926 (63,3%) učenika nije. Učenici koji su svjedočili vršnjačkom nasilju podijeljeni su u tri skupine prema reakcijama na incidente nasilja: 4,5% (n = 24) kao pomoćnici nasilnika, 25,8% (n = 139) kao pomagači žrtvama i 69,8% (n = 375) kao promatrači. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da su se učenici bez iskustva u nasilju u školi bolje prilagodili od onih koji imaju status nasilnika, žrtve ili promatrača [44].

5.3. Žrtve vršnjačkog nasilja

Djeca koja trpe zlonamjerno, ponavljano, agresivno i nasilno postupanje od strane vršnjaka, te kojima su ugrožena temeljna prava i dobrobit su žrtve vršnjačkog nasilja [2]. Oni svakodnevno doživljavaju strah, osjećaju nesigurnost i često su odbačeni iz grupe prijatelja [45]. Žrtve nasilja boje se ići u školu, sami idu iz škole kući, mole roditelje da ih vode u školu, postaju povučeni i niskog samopouzdanja, imaju noćne more, sami su za vrijeme odmora, nesigurni su i uznemireni [7]. U osobitom riziku od vršnjačkog nasilja su djeca s teškoćama [8]. Sentenac i sur. (2013) proveli su značajno istraživanje u kojem su usporedili stope viktimiziranih učenika s teškoćama u odnosu na učenike bez teškoća. Istraživanje je obuhvatilo 55 030 učenika iz 11 različitih zemalja EU. Kao što je vidljivo u grafikonu 5.3.1., rezultati

istraživanja značajno variraju na razini pojedinih država; no kod svih dominiraju stope viktimiziranih učenika s teškoćama, u odnosu na učenike bez teškoća. Prema podacima ovog istraživanja, djeca s teškoćama imala su 26% veću šansu da budu žrtve nasilja u odnosu na djecu bez teškoća [46].

Grafikon 5.3.1. Prikaz broja viktimiziranih učenika s teškoćama i učenika bez teškoća [46]

Počinitelji vršnjačkog nasilja često su agresivci koji ne pokazuju osjećaj krivnje, a na takvo ponašanje navodi ih potreba za dominacijom ili mržnja prema nekome tko se na bilo koji način razlikuje od njega samoga [9]. Prema rezultatima istraživanja provedenog 2018. godine, 1,5% djece s teškoćama izjavilo je da su "često" žrtve nasilja, dok je 16,9% izjavilo da su u ulozi žrtve vršnjačkog nasilništva "cijelo vrijeme." Što se tiče aktivnosti nakon škole, 23,1% je izjavilo da u njima "gotovo nikada" ili "nikad" nije sudjelovalo, a 10,8% učenika je izjavilo da nema bliskih prijatelja [47]. Navedeni rezultati sugeriraju sve veću potrebu za razvijanjem i provođenjem specifičnih intervencija usmjerenih na smanjenje viktimizacije među djecom s teškoćama [22].

5.4. Promatrači

Najbrojnija skupina djece koja prisustvuje nasilju su promatrači, a u novijoj literaturi procjenjuje se da su prisutni u 80% slučajeva (tablica 5.4.1) [48]. Način na koji se promatrači ponašaju kada svjedoče nasilju u velikoj mjeri utječe na pojedince koji su izloženi nasilju, ali i na cjelokupnu dinamiku nasilja [49]. Iako oni nisu izravno uključeni u nasilje, njihova prisutnost stvara privid pružanja podrške počinitelju [2].

Prisustvo promatrača	Svi nasilnički incidenti (N = 311) % (n)	Vršnjačka viktimizacija uživo (n = 136) % (n)	Elektroničko vršnjačko nasilje (n = 58) % (n)	Vršnjačka viktimizacija uživo i elektroničkim putem (n = 117) % (n)
Svi promatrači	80 (234)	77 (98)	87 (43)	81 (93)
Broj promatrača:				
1-10	65 (145)	68 (68)	64 (25)	60 (52)
11-25	24 (42)	29 (21)	16 (7)	19 (14)
26 ili više	12 (43)	3 (6)	20 (10)	21 (27)
Ponašanja promatrača:				
„Pokušao sam oraspoločiti žrtvu.“	70 (155)	70 (59)	58 (27)	76 (69)
„Ignorirao sam nasilnika.“	58 (127)	63 (52)	37 (23)	61 (52)
„Rekao sam nasilniku da prestane.“	53 (119)	47 (46)	52 (22)	62 (51)
„Stao sam bliže i gledao.“	51 (119)	44 (48)	34 (20)	70 (51)
„Stao sam na stranu nasilnika.“	24 (62)	16 (20)	19 (8)	40 (34)
„Rugao sam se žrtvi.“	23 (59)	24 (21)	11 (5)	29 (33)

Tablica 1.4.1. Prikaz prisustva promatrača u vrijeme vršnjačkog nasilja [48]

Promatrajući ponašanje promatrača za vrijeme nasilništva, koje je prikazano u tablici 5.4.1., ohrabrujuće i podržavajuće reakcije bile su najčešće na strani žrtve. U 70% slučajeva, žrtve su

izvijestile da su se promatrači trudili oraspoložiti ih. Negativna ponašanja promatrača bila su rjeđa, ali su se ipak dogodila u oko četvrtini incidenata. U 24% slučajeva, promatrači su stali na stranu nasilnika, a u 23% su se smijali žrtvi [48]. Neki promatrači su zabrinuti glede vlastitog statusa u grupi ili mogućnosti da i oni sami postanu sljedeće žrtve, što je vjerojatno jedan od razloga zašto promatrači ne žele intervenirati u ime žrtve. Usprkos tome, neka djeca ipak podržavaju žrtvu i stanu na njezinu stranu [49]. Neka istraživanja pokazala su da su se učenici bolje prilagodili u školama ako su imali višu razinu empatije, nižu razinu neprijateljskog pripisivanja, ako nisu imali iskustva sa školskim nasiljem ili ako su bili pomagači žrtvama [44].

6. Pregled dosadašnjih istraživanja vezanih uz vršnjačko nasilje

Unatoč širokom rasponu dosadašnjih istraživanja vezanih uz vršnjačko nasilje, istraživanja koja uspoređuju pojavnost vršnjačkog nasilja među djecom sa i bez teškoća ima znatno manje. Sudeći postojećim istraživanjima, čini se da su učenici s teškoćama u većem riziku da postanu žrtve svojih vršnjaka koji nemaju teškoća u razvoju [22, 23, 32, 34, 46, 50]. Doista, postojeći epidemiološki podaci u Sjevernoj Americi pokazuju da je za dijete s posebnim potrebama (kognitivne, tjelesne, razvojne i bihevioralne disfunkcije) 3,44 puta veća vjerojatnost da će biti žrtva nekog oblika nasilništva od strane druge djece [50].

Rose, Monda-Amaya i Espelage (2011) izvijestili su da je 20-30% djece umiješano u nasilje, dok kod učenika s teškoćama ta brojka doseže 50% [51]. Razlog tome je činjenica da učenici s posebnim obrazovnim potrebama imaju nedostatke ili zaostaju za čimbenicima koji ih štite od rizika školskog nasilništva, poput samopoštovanja, socijalnih vještina, samopouzdanja i pozitivne slike o sebi [51, 52].

Dok je u nekim istraživanjima postotak djece s teškoćama koja su uključena u vršnjačko nasilje mnogo veći od onog kod djece bez teškoća, postoje istraživanja koja su dokazala da teškoće u razvoju ne utječu na sudjelovanje u vršnjačkom nasilju [32, 33].

Djeca s teškoćama, čiji su roditelji niskog stupnja obrazovanja, izložena su povećanom riziku od socijalne izolacije i viktimizacije. Također, kao što je vidljivo u tablici 6.1., vjerojatnije je da će djeca s teškoćama biti žrtve fizičkog oblika nasilja [53]. Djeca s teškoćama imaju veću vjerojatnost da će doživjeti viktimizaciju u školi i postoje neki dokazi koji ukazuju na to da se ta djeca također češće uključuju u nasilničko ponašanje (tablica 6.1.) [54, 55].

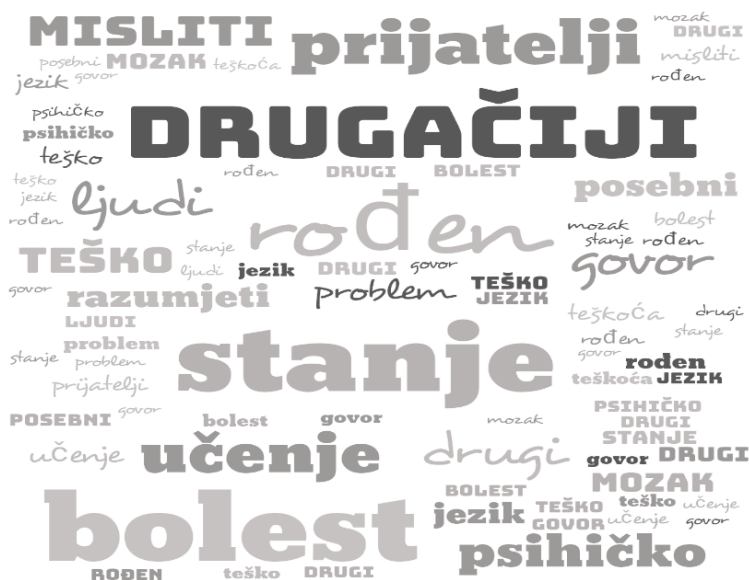
	Djeca s teškoćama	Djeca bez teškoća
Vrsta vršnjačkog nasilja		
Fizičko	37%	30%
Relacijsko	42%	33%
Bilo koja vrsta vršnjačkog nasilja	61%	54%
Uloga u vršnjačkom nasilju		
Nasilnik	13,7%	10,1%
Žrtva	19,6%	10,4%

Tablica 2.1. Prikaz vrste nasilja i uloga u vršnjačkom nasilju kod djece s teškoćama i djece bez teškoća [53, 54]

Suprotno navedenom, empirijski dokazi govore da su djeca s poteškoćama pretjerano predstavljena kao nasilnici i žrtve [52]. Dakle, iako se i djeca s teškoćama mogu prema drugim vršnjacima ponašati nasilno i neprijateljski, često se radi o reaktivnom ponašanju. Drugim riječima, s obzirom na nedostatak socijalnih vještina kod djece s teškoćama, oni često ne pronalaze primjereniji način da odgovore ili da se suprotstave neugodnim doživljajima [2, 52].

Djeca na pitanje zašto se ponašaju nasilno prema nekim svojim vršnjacima najčešće odgovaraju zato što su ti vršnjaci različiti po izgledu i ponašanju drugačiji od ostalih učenika [22]. Druga se djeca, koja nisu uključena u integracijske procese, često boje da ih djeca s teškoćama u razvoju neće razumjeti, da će u susretu s njima biti zbunjeni, odbija ih njihov izgled i ne znaju kako bi im pristupili. Smatra se kako je podizanje svijesti vršnjaka o djeci s teškoćama najvažniji korak u pokušaju suzbijanja pojave vršnjačkog nasilja među njima [56].

Dillenburger i sur. (2017) proveli su istraživanje u kojem su ispitali znanje djece i mladih o autizmu. U istraživanju je ukupno sudjelovalo 3 343 djece i mladih, a rezultati istraživanja pokazali su da je 50% 11-godišnjaka i 80% 16-godišnjaka bilo upoznato s dijagnozom autizma. Većina djece koja su točno odgovorila na pitanja vezana uz autizam već poznaje nekog tko ima poremećaj iz autističnog spektra. Slika 6.1. prikazuje termine i riječi koje su 11-godišnjaci koristili za opisivanje autizma [56].

Slika 6.1. Prikaz interpretacije 11-godišnjaka o djeci s poremećajima iz autističnog spektra [56]

Brojni autori slažu se da nastavnici imaju ključnu ulogu u sprječavanju nasilja [57, 58, 59, 60]. Cortes i Kochenderfer Ladd (2014) otkrili su da kad nastavnici stvaraju okruženja u

učionici koja su pozitivna i podržavaju, učenicima je lakše i ugodnije govoriti svojim nastavnicima o socijalnim problemima u školi. Dakle, nastavnici imaju snažnu ulogu u utjecaju na nasilje, jer nedostatak intervencije rezultira time da učenici ne prijavljuju nasilje i omogućuje da se ciklus nasilništva nastavi [60]. Primjena pravilnih i adekvatnih intervencija od strane nastavnika može smanjiti stope vršnjačkog nasilja od 34 do 56% [61]. Može se zaključiti da nastavnici imaju ključnu ulogu u sprječavanju nasilja, kako kod djece bez teškoća, tako i kod djece s teškoćama. Međutim, nekoliko istraživačkih studija izvijestilo je da nastavnici imaju negativan stav prema učenicima s teškoćama, a mnogi nastavnici iz redovitog odgojno-obrazovnog sustava nisu voljni uključiti djecu s posebnim potrebama u svoje razrede [29, 62]. Opaža se da nastavnici u globalu nisu dovoljno educirani i pripremljeni za zadatak sprječavanja vršnjačkog nasilništva, posebice kada su u pitanju djeca s teškoćama [2].

U Kanadi je 2017. godine provedeno istraživanje gdje su ravnatelji škola, koje nude mogućnost integracije djece s teškoćama u redoviti odgojno-obrazovni sustav, izvijestili kako im je žao što ne postoji više mogućnosti profesionalnog učenja [63]. Kako bi programi prevencije s ciljem smanjenja vršnjačkog nasilja uspjeli, ponajprije treba posvetiti pozornost edukaciji nastavnika koji su ključni čimbenici u toj provedbi [2].

6.1. Socioekonomski status u obitelji i uključenost djece u vršnjačko nasilje

Istraživanja o socioekonomskoj nejednakosti pripisuju važnu ulogu u objašnjenju vršnjačkog nasilja. Prvi sustavni pregled istraživanja povezanosti socioekonomskog statusa s vršnjačkim nasiljem nastao je 2014. godine u SAD-u. Rezultati tog istraživanja pokazuju da je viktimizacija pozitivno povezana s niskim socioekonomskim statusom [64]. Odnosno, postoji veća vjerojatnost da će počinitelji nasilja dolaziti iz obitelji nižeg socioekonomskog statusa [65]. Djeca s teškoćama, čiji su roditelji niskog stupnja obrazovanja a posljedično i nižeg socioekonomskog statusa, izložena su povećanom riziku viktimizacije [53]. Djeca s teškoćama imaju jednake socijalne potrebe, interese i prava kao i svako drugo dijete, a potreba za prevencijom i ranom intervencijom kod djece s teškoćama glede nasilja je nezaobilazna [50, 66].

Pregledom niza preventivnih programa vršnjačkog nasilja, Sentenac i sur. (2012) su samo u jednome utvrdili aktivnosti za zaštitu djece s teškoćama [22]. U sedmom poglavlju slijedi поближе objašnjen problem prevencije.

6.2. Pojavnost vršnjačke viktimizacije u školama

Kako je nasilje u školama gotovo svakodnevna pojava, svi djelatnici škole trebali bi biti upoznati sa znakovima upozorenja i načinima postupanja u određenim situacijama. Iako je nemoguće predvidjeti sve situacije, ipak je važno na razini škole dogovoriti opće smjernice, okvir za postupanje te individualni pristup svakom slučaju. Od iznimne je važnosti da nastavnici, kao osobe koje su u najbližem kontaktu s učenicima, znaju prepoznati i predvidjeti znakove upozorenja kod djece koja su sklona počinjenju nasilja [2]. Prema istraživanju koje je provedeno ove godine, može se zaključiti da se vršnjačko nasilništvo uglavnom događa unutar školskog okruženja, posebno tijekom školskog sata (69%) i odmora (23%). Vrijeme odmora pruža izvrsnu priliku počiniteljima jer u to vrijeme nisu pod nadzorom nastavnika. Žrtve su također izvijestile da se nasilje u 35,9% slučajeva dogodilo u učionici u vrijeme kada nije bilo nastavnika [67].

Provedeno je mnogo istraživanja s ciljem utvrđivanja čimbenika koji doprinose vršnjačkoj viktimizaciji, ali relativno malo pažnje posvećeno je ispitivanju fizičkih stanja učenika kao potencijalnih čimbenika rizika. Iako mnogi vršnjaci nemaju namjeru nanijeti štetu drugoj djeci koja su drugačijeg izgleda, ponekad se drže podalje od njih ili ih drugačije tretiraju zbog nedostatka znanja o bolesti. Rezultati istraživanja s uzorkom od 6 233 učenika četvrtih razreda pokazali su da djeca različitih fizičkih obilježja trpe vršnjačko nasilje. Također, oni koji su bili podvrgnuti određenim vrstama posebne skrbi (jezična terapija, radna terapija, fizikalna terapija ili slušni tretman) također su bili izloženi većem riziku od verbalne, fizičke, i relacijske vršnjačke viktimizacije (tablica 6.2.1.) [14].

Prevalencija vršnjačkog nasilja kod djece s dijagnozom/ bez dijagnoze			
Dijagnoze i drugi čimbenici rizika	Verbalno nasilje	Fizičko nasilje	Relacijsko nasilje
Alergije	57,2% / 53,3%	28,0% / 25,3%	40,1% / 37,7%
Dijabetes	51,5% / 55,0%	24,2% / 26,5%	27,3% / 38,8%
Astma	60,1% / 54,3%	31,2% / 25,9%	41,7% / 38,4%
Epilepsija	74,1% / 54,9%	29,6% / 26,5%	44,4% / 38,7%
Prima terapiju	64,9% / 52,6%	35,3% / 24,5%	48,2% / 36,7%

Tablica 6.2.1. Prikaz stopa vršnjačkog nasilništva kod djece s teškoćama u odnosu na djecu bez teškoća [14]

Rezultati ovog istraživanja su potvrdili učestalost vršnjačke viktimizacije, budući da je većina ove djece u posljednjoj godini bila verbalno zlostavljana, te su dodatno istaknuli značaj zdravstvenih stanja učenika kao čimbenika rizika vršnjačke viktimizacije. Fizički izgled i dijagnoze ove mladeži ograničavaju im mogućnosti za druženje s drugim učenicima i razvijanje bliskih odnosa. Kao rezultat toga, oni su možda manje popularni i imaju manje prijatelja u školi [14]. Djeca s teškoćama često imaju manje međusobnih prijateljskih odnosa, pokazuju manje društvenog / leaderskog ponašanja i žrtve su većeg broja vršnjaka nego njihovi kolege iz razreda bez teškoća, što ih stavlja u rizik socijalne izolacije. To je zabrinjavajuće jer je vjerojatnije da će socijalno izolirana djeca biti žrtve vršnjačkog nasilja [68].

Često najveća razlika između oblika nasilništva koje doživljavaju djeca s teškoćama i zdrava djeca proizlazi iz socijalne isključenosti. U jednom istraživanju djeca su opisala nekoliko strategija za poboljšanje socijalne uključenosti u školi. Ispitano je petnaestero djece i mladih u dobi od 8 do 19 godina (šest dječaka i devet djevojčica) s cerebralnom paralizom. Mnoga djeca i mladi spomenuli su kako su invaliditet pokušali sakriti od svojih vršnjaka i bilo im je neugodno otvoreno razgovarati o tome, no skrivanje njihovog stanja često je pogoršalo problem nasilja i socijalnog isključenja. Djeca s cerebralnom paralizom imala su nekoliko prijedloga za poboljšanje socijalne uključenosti u školi, uključujući otkrivanje invaliditeta i stvaranje svijesti, izgradnju svijesti o maltretiranju i izgradnju mreže vršnjačke podrške [68].

U Irskoj je 2020. godine provedeno istraživanje na uzorku od 7 525 trinaestogodišnje djece s teškoćama, s ciljem karakterizacije socijalnih i obrazovnih okolnosti i samopoimanja. Rezultati istraživanja dokazali su postojanje značajne povezanosti između dijagnoze razvojne poteškoće i niskih rezultata samopouzdanja. Također, više je djece s teškoćama izvijestilo da ne voli školu i da je doživjelo više epizoda nasilja nego njihovi vršnjaci koji nemaju teškoća [69]. Djeci s teškoćama u razvoju se, uglavnom zbog stigme i diskriminacije, često uskraćuju mogućnosti sudjelovanja i integracije. Često im je uskraćen pristup kulturnim ili zabavnim aktivnostima ili informacijama i podršci u područjima koja su od vitalnog značaja za djetetovu neometanu integraciju u društvo i njihov rast i razvoj [66].

7. Prevencija vršnjačkog nasilja

Prevencija vršnjačkog nasilja je složen proces koji ovisi o povezanosti različitih aktivnosti usmjerenih na suzbijanje nasilja [2]. Ne postoji sveobuhvatan uzrok nasilništva, posebno među djecom s teškoćama. Sve što dijete čini istaknutim iz mase dovodi ga u povećani rizik viktimizacije. Čini se kako djeca s teškoćama nemaju nedostatak osobina po kojima se ističu. Ponekad ih slaba tolerancija na frustraciju, koja se javlja kod nekih učenika s nedostatkom pažnje ili hiperaktivnošću, ističe zbog njihovih ispada i „slomova.“ Svako dijete s pomoćnim uređajima za sluh, govor ili vid može osjetiti pritisak da se oduprije njihovom korištenju zbog neželjene pažnje koju im pružaju [70]. Prema novijem istraživanju, 16,9% djece je izvijestilo da je bilo situacija kada nisu koristili svoj slušni aparat kada su trebali jer su se osjećali posramljeno [47].

Učitelji, roditelji i liječnici trebali bi preuzeti odgovornost za zaštitu djece s posebnim potrebama od vršnjačkog nasilja, jer je njihov rizik od vršnjačkog nasilja veći nego kod djece koja nemaju poteškoća u razvoju [27].

7.1. Programi prevencije vršnjačkog nasilja

Od brojnih programa prevencije vršnjačkog nasilja u svijetu, ovdje su izdvojeni „KiVa“ program, te program „Afirmacijom pozitivnih vrijednosti protiv nasilja“ koji se provodi u Republici Hrvatskoj, kao i UNICEF-ov program prevencije vršnjačkog zlostavljanja „Za sigurno i poticajno okruženje u školama,“ koji se također provodi u Republici Hrvatskoj.

Naziv preventivnog programa „KiVa“ kratica je finskog naziva „*Kiusaamista Vastaan*“ što u prijevodu na hrvatskome znači „Protiv nasilja,“ a finska riječ „*kiva*“ na hrvatskome znači „lijepo“ [71]. Program je razvijen na Sveučilištu u Turku, a 2006. godine uveden je u 3 418 škola u Finskoj. KiVa nije zamišljen kao projekt koji traje kraće vremensko razdoblje, već kao cjeloviti program koji vrijedi za učenike od 1. do 9. razreda osnovne škole. Program KiVa za razrede od 4. do 6. uključuje 20 školskih sati koje nastavnici održavaju tijekom školske godine. Ciljevi programa su povećanje svijesti o ulogama u vršnjačkom nasilju, povećanje empatije prema žrtvama, promocija suprotstavljanja nasilju i aktivno zauzimanje za žrtve [72]. Dokazano je da je u školama u kojima se provodio KiVa preventivni program, fizičko nasilje smanjeno za 53%, verbalno za 31%, socijalna izolacija za 25%, relacijsko za 30% te elektroničko za 50%.

U 2009. godini je oko 75% škola u Finskoj implementiralo ovaj preventivni program u svoje škole [73].

Prvi program prevencije nasilja u hrvatskim školama naziva se „Afirmacijom pozitivnih vrijednosti protiv nasilja,“ a potaknut je pucnjavom i ubojstvom profesora i učenika 2001. godine. U ovom programu zagovara se multidisciplinarni pristup i suradnja stručnjaka različitih profila kao što su: psiholozi, pedagozi, socijalni radnici, liječnici i sl. Predloženo je da program bude sastavni dio godišnjeg programa rada škole, te da se sadržaji provode na satima razredne zajednice s ciljem promicanja emocionalnih, socijalnih, kognitivnih i moralnih kompetencija, i podupiranja prosocijalnog ponašanja. Ovaj program daje školama osnovne smjernice te im ostavlja prostor da ga prilagode svojim specifičnim potrebama [2].

UNICEF-ov program prevencije vršnjačkog zlostavljanja „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“ provodi se od 2003. godine. U tom programu uglavnom sudjeluju osnovne škole (N = 254) i manji broj srednjih škola. Učenicima je na satu razredne zajednice bila ponuđena mogućnost da svoje probleme anonimno prijave u „sandučić povjerenja,“ a na roditeljskim sastancima educirani su roditelji za prepoznavanje i reagiranje na nasilje. Škole koje su uspješno primjenjivale ovaj program dobile su priznanje „Škole bez nasilja“ [2].

7.2. Preventivne aktivnosti na razini škole

Prevencija nasilja među djecom treba se provoditi učinkovitim strategijama koje uključuju obitelj, odgojno obrazovni sustav i utjecaj zajednice [74]. Prikladne strategije za sprečavanje nasilništva mogu pomoći i žrtvi i nasilniku. Iako strategije prevencije i intervencija na temelju dokaza pomažu svoj djeci, ponekad su potrebni dodatni naponi kada žrtva i / ili nasilnik imaju posebne potrebe [5].

Intervencije nastavnika mogu biti vrlo uspješne u velikom broju slučajeva. Rezultati već spomenutog istraživanja pokazuju da se nasilje smanjilo od 34 do 56% u trenutku kada su nastavnici reagirali [61]. Kako bi spriječili pojavu nasilja među djecom u školskom okruženju, nastavnici mogu: [7]

- sazivati roditeljske sastanke s ciljem pronalaska zajedničkog rješenja,
- prepoznati problem nasilništva u školi i ne zanemarivati ga,
- razgovarati s roditeljima čija su djeca žrtve ili napadači,
- obratiti se za pomoć drugom stručnom osoblju,
- ukloniti zaklone i skrovite dijelove u školskom dvorištu.

Uza sve navedene mjere i postupke s ciljem sprječavanja vršnjačkog nasilja, nastavnici trebaju pomno paziti na individualne potrebe djece s invaliditetom [68]. Istraživanja koja se tiču djece s teškoćama u razvoju i nasilja ukazuju na povećan rizik za djecu s teškoćama. Kako bi nastavnici spriječili takva zbivanja u školama, predlažu se slijedeće intervencije: [75]

- objasniti žrtvi da zlostavljanje nije njegova ili njezina krivnja,
- dopustiti djetetu da ranije napusti nastavu kako bi se izbjegli incidenti u hodniku,
- educirati vršnjake o nasilju i karakteristikama djece s teškoćama.

Neke škole imaju konferencije o nasilju kako bi pomogle učenicima da prepoznaju ponašanje počinitelja, izbjegnu viktimizaciju i odgovore na nasilje na odgovarajući način [34]. Iako ukupne odgojno-obrazovne aktivnosti u školi pružaju brojne mogućnosti za rad na sprječavanju vršnjačkog nasilja, one se najčešće odvijaju na razini razrednih odjela. Za preventivni rad u nastavi postoji široki spektar mogućnosti, a posebice učinkovita pedagoška sredstva mogu biti književni tekstovi, igranje uloga, crteži te video sadržaji. Prijatelji djece koja doživljavaju viktimizaciju također imaju važnu ulogu. Žrtve se mogu lakše povjeriti vršnjacima, reći im kako se osjećaju i što doživljavaju, što može doprinijeti njihovoj osjećaju sigurnosti [2]. Učenici su u pravilu prvi koji znaju što se dešava među vršnjacima, a istraživanja pokazuju da se više od 55% slučajeva nasilja zaustavi kad se vršnjak umiješa [75]. Iako su se u posljednjih nekoliko godina dogodili značajni pomaci u afirmaciji i modelima borbe protiv nasilja, još uvijek nedostaju preventivni programi u specijalnim školama.

Jedan od razloga zbog kojeg djeca i mladi s teškoćama mogu biti izloženi većem riziku od nasilja jest nedostatak podrške vršnjaka [76]. Međutim, postoje neke preventivne aktivnosti na vršnjačkoj razini koje mogu potaknuti podršku vršnjaka, kao što je takozvano vršnjačko mentorstvo. Učenici koji se javljaju za ulogu mentora svojim vršnjacima moraju proći temeljitu obuku usmjerenu na asertivnost, vještine slušanja i sl. Takva djeca predstavljaju uzore ponašanja drugoj djeci, a istovremeno pružaju socijalnu i emocionalnu podršku djeci koja su žrtve nasilja [2].

Postoji veća vjerojatnost da će djeca s teškoćama biti viktimizirana od njihovih vršnjaka koji nemaju teškoća u razvoju jer su drugačija od ostalih, te često nemaju vještina potrebnih za traženje pomoći i izbjegavanje nasilja. Prevencija nasilja trebala bi započeti već u predškolskom razdoblju, a roditelji učenika s teškoćama koji su uključeni u redoviti odgojno-obrazovni sustav, mogu pomoći djeci bez teškoća da pobliže upoznaju njihovu djecu. Ako se djeci u školama rano daju informacije o tome kako komunicirati sa svojim školskim kolegama koji imaju posebne

potrebe i vide ih kao dio svoje učionice, manje je vjerojatno da će ta djeca biti viktimizirana. Mnoga djeca s posebnim potrebama možda neće prepoznati da su viktimizirana ili biti u stanju priopćiti tu činjenicu, stoga ih treba naučiti prepoznati nasilje i naučiti da je to neprihvatljivo [76].

7.3. Iskustva i izloženost djece s teškoćama različitim oblicima nasilja

Na kraju nastavne godine 2018./2019. prema podacima Ministarstva znanosti i obrazovanja u Republici Hrvatskoj je bilo sveukupno 29 924 učenika s teškoćama ili 6,4% od ukupnog broja učenika. Od toga ih je u osnovnoj školi 24 358, odnosno 7,6%, a u srednjoj školi 5 566 ili 3,8%. Dakle, riječ je o velikoj, osjetljivoj skupini djece kojoj je potrebno posvetiti veliku pozornost [77].

U Zagrebu je 2019. godine provedeno istraživanje na uzorku od 20 djece i mladih s teškoćama i 40 roditelja, s ciljem stjecanja cjelovitijeg uvida i boljeg razumijevanja nasilja nad djecom s teškoćama na osnovi njihovih osobnih iskustava i percepcije njihovih roditelja. Djeca s teškoćama su otvoreno govorila o svojim iskustvima različitih oblika nasilja, a u nastavku slijedi prikaz njihovih opisa doživljenog nasilja. Kad je imao 12 godina, M. T. je napao kolega iz razreda kojega se kontinuirano bojao:

„Jedan dan je bio jako živčan i sve mu je smetalo, pa je primio moja kolica i počeo ih tresti sve dok nisam ispaо iz njih. Kada sam ispaо iz kolica i jako se udario, on se počeo smijati jer više nije bio živčan [77].“

U istom istraživanju, jedna djevojčica navela je kako je doživjela oblik fizičkog nasilja:

„Cure su se smijale jer mi oči ne idu u istu stranu, a imam i naočale. U prolazu su me nekad povukle za kosu i pogurnule jer su mislile da ih dobro ne vidim i da neću znati reći tko je to napravio. Mislim da su se natjecale koja će više puta to napraviti [77].“

Roditelji djece koja su bila podvrgnuta viktimizaciji u početku nisu vjerovali da je viktimizacija njihove djece rezultat mržnje prema djeci s teškoćama:

„Djeca u srednjoj školi su bila poprilično okrutna. U početku nismo htjeli vjerovati da se to događa zbog njegove teškoće, nego općenito zbog vulgarnosti te djece. Kasnije smo se uvjerali u suprotno [77].“

Rezultati ovog istraživanja sugeriraju da su djeca s teškoćama često podvrgnuta viktimizaciji, što provocira tjeskobu, depresiju, nisko samopoštovanje i samopouzdanje, a što se povratno negativno odražava na njihove primarne teškoće [77].

Brojni preventivni i interventni programi na lokalnoj i državnoj razini dokaz su ozbiljnosti problema agresivnosti i nasilja u školama. Za škole je važno da koriste programe prevencije i intervencija zasnovanih na dokazima, a nastavnici, obitelji i sami učenici trebaju prepoznati da nasilje nije uobičajeni period u životu [5]. Brojne studije sugeriraju da djeca s teškoćama imaju značajno veću vjerojatnost da budu žrtve nasilja nego njihovi vršnjaci bez teškoća, stoga je provođenje preventivnih mjera kod takve skupine djece od iznimne važnosti.

8. Zaključak

Sumirajući istraživačke podatke o vršnjačkom nasilju, može se zaključiti da je vršnjačka viktimizacija glavni problem u školama u inozemstvu posljednjih godina. Nasilje ne treba smatrati normalnim dijelom školskih iskustava djece, jer su njegove posljedice često traumatične i dugotrajne [34]. Postoji nekoliko različitih vrsta vršnjačkog nasilja koje se klasificiraju kao fizičko, verbalno, relacijsko i elektroničko; a najrašireniji oblik nasilja među djecom i mladima je verbalno nasilje [2]. Djeca s teškoćama suočena su s 50% povećanim rizikom da budu žrtve vršnjačkog nasilja od strane djece bez teškoća [23].

Iako postoje istraživački dokazi koji podupiru suprotno, djeca s teškoćama u većem su riziku od viktimizacije u usporedbi s njihovim vršnjacima koji nemaju teškoća. Ipak, utvrđeno je da je viktimizacija koju trpe učenici s teškoćama prvenstveno povezana s njihovim fizičkim obilježjima. Fizički izgled i dijagnoze djece s teškoćama u razvoju ograničavaju im mogućnosti za druženje s drugim učenicima i razvijanje bliskih odnosa. Kao rezultat toga, oni su možda manje popularni i imaju manje prijatelja u školi [14]. Djeca s teškoćama se u mnogočemu razlikuju po svojim fizičkim obilježjima od djece bez teškoća, što ih čini glavnim metama vršnjačke viktimizacije. Neka djeca ne stvaraju prijateljske odnose s djecom s teškoćama jer se boje da ih neće razumjeti, odbija ih njihov izgled te ne znaju na koji način da im pristupe.

Potrebne su daljnje studije koje će procijeniti stope viktimiziranih učenika s teškoćama u odnosu na učenike bez teškoća, kao i potencijalne čimbenike rizika, poput socijalne kompetentnosti i psihološkog zdravlja. Daljnja utvrđivanja čimbenika rizika koji objašnjavaju povišenu razinu nasilja kod djece s teškoćama, mogla bi pomoći glede osmišljavanja intervencija usmjerenih na sprječavanje i smanjenje nasilja u tim skupinama.

9. Literatura

- [1] E. Menesini, C. Salmivalli: Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions, *Journal Psychology, Health & Medicine*, br. 22, 2017., str. 240-253
- [2] V. Bilić: Nove perspektive, izazovi i pristupi nasilju među vršnjacima, *Obrazovni izazovi i Učiteljski fakultet u Zagrebu*, 2018.
- [3] B. Coloroso: Nasilnik, žrtva i promatrač, BIOS, Zagreb, 2004.
- [4] J. Studer, B. S. Mynatt: Bullying Prevention in Middle Schools: A Collaborative Approach, *Middle School Journal*, br. 46, 2015., str. 25–32
- [5] D. Autin, L. Agoratus: Bullying and prevention strategies for children with special needs, *Exceptional Parent*, br. 49 (9), 2019., str. 34-35
- [6] E.E. Ofe, A.M. Plumb, L.W. Plexico, N.J. Haaka, M. Nippold, E. Kelly: School-Based Speech-Language Pathologists' Knowledge and Perceptions of Autism Spectrum Disorder and Bullying, *Language, Speech & Hearing Services in Schools*, br. 47, 2016., str. 59-76
- [7] S. Zrilić: Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole—priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.
- [8] T. Fishler: How to Handle Bullying When Your Child Has Special Needs, *Exceptional Parent*, br. 44, 2014., str. 47-49
- [9] V. Bilić, J. Zloković: Fenomen maltretiranja djece - prepoznavanje i oblici pomoći obitelji i školi, NAKLADA LJEVAK d.o.o., Zagreb, 2004.
- [10] J.M.S. Afroz, S. Husaain: Bullying in elementary schools: Its causes and effects on students, *Journal of Education and Practise*, br. 6, 2015., str. 43-56
- [11] M.E. Boyes, L. Bowes, L.D. Cluver, C.L. Ward, N.A. Badcock: Bullying victimisation, internalising symptoms, and conduct problems in South African children and adolescents: A longitudinal investigation, *Journal of Abnormal Child Psychology*, br. 42, 2014., str. 1313–1324
- [12] F. Aulia: Bullying experience in primary school children, *Indonesian Journal of School Counseling*, br. 1, 2016., str. 28–32
- [13] S. Steel: Recognizing verbal bullying: A call for 'zero indifference', *British Journal of School Nursing*, br. 6, 2011., str. 424-425

- [14] H. Wei, H. Hwa, A. Chiung-Tao Shen, J. Feng, Y. Hsieh, S. Ching-Yu Huang: Physical Conditions and Special Needs as Risk Factors of Peer Victimization Among School Children in Taiwan, *Journal of School Nursing*, br. 33, 2017., str. 223-231
- [15] C.M. Azeredo, R.B. Levy, R. Araya, P.R. Menezes: Individual and contextual factors associated with verbal bullying among Brazilian adolescents, *BMC Pediatrics*, br. 15, 2015., str. 1-11
- [16] M. Oka, C.C. Brown, R.B. Miller: Attachment and Relational Aggression, Power as a Mediating Variable, *American Journal of Family Therapy*, br. 44, 2016., str. 24-35
- [17] A.C. Baldry, D.P. Farrington, A. Sorrentino: Cyberbullying in youth: A pattern of disruptive behaviour, *Psicología Educativa*, br. 22, 2016., str. 19-26
- [18] L. Rajhvajn Bulat, M. Ajduković: Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima, *Psihologijske teme*, br. 21, 2012., str. 167-194
- [19] G. Buljan Flander, S. Dugić, I. Handabaka: Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata, *Klinička psihologija*, br. 8, 2015., str. 167-180
- [20] T. Velki, G. Kuterovac Jagodić: Možemo li na temelju prediktora tradicionalnoga vršnjačkog nasilja predviđati elektroničko vršnjačko nasilje?, *Društvena istraživanja*, br. 25, 2016., str. 523-545
- [21] L. Vejmelka, N. Strabić, M. Jazvo: Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju, *Društvena istraživanja*, br. 26, 2017., str. 59-78
- [22] M. Sentenac, C. Arnaud, A. Gavin, M. Molcho, S.N. Gabhainn, E. Godeau: Peer Victimization Among School-aged Children With Chronic Conditions, *Epidemiologic Reviews*, br. 34, 2012., str. 120-128
- [23] G.G. Bear, L.S. Mantz, J.J. Glutting, C. Yang: Differences in Bullying Victimization Between Students With and Without Disabilities, *School psychology review*, br. 44, 2015., str. 98-116
- [24] Persistent bullying, violence and theft are all more likely if a child has SEN, *British Journal of School Nursing*, br. 9 (6), 2014., str. 268-268
<https://doi.org/10.12968/bjsn.2014.9.6.266>.
- [25] M. Wells, K.J. Mitchell, L.M. Jones, H.A. Turner: Peer Harassment among Youths with Different Disabilities: Impact of Harassment Online, in Person, and in Mixed Online and In-Person Incidents, *Children & Schools*, br. 41, 2019., str: 17-24.

- [26] M.F. Wright: *Accessibility and Diversity in Education: Breakthroughs in Research and Practice*, IGI Global, 2020.
- [27] M. Eroglu, B.G. Kilic: Peer bullying among children with autism spectrum disorder in formal education settings: Data from Turkey, *Research in Autism Spectrum Disorders*, br. 75, 2020., e: 101572
- [28] A. Žic Ralić, M. Ljubas: Prihvaćenost i prijateljstvo djece i mladih s teškoćama u razvoju, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, br. 22, 2013., str: 435-453
- [29] L. Florian: Preparing teachers to work in inclusive classrooms: key lessons for the professional development of teacher educators from Scotland's inclusive practice project, *Journal of Teacher Education*, br. 63, 2012., str. 275-285
- [30] <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss>, dostupno 01.09.2020.
- [31] W. Mulwafu, M. Tataryn, S. Polack, A. Viste, F. Kragerud Goplen, H. Kuper: Children with hearing impairment in Malawi, a cohort study, *Bulletin of the World Health Organization*, br. 97, 2019., str. 654-662
- [32] S. Bauman, H. Pero: Bullying and Cyberbullying Among Deaf Students and Their Hearing Peers: An Exploratory Study, *Journal of Deaf Studies & Deaf Education*, br. 16, 2011., str. 236-253
- [33] A. Bushra, A. Munawar: Bullying victimization: a risk factor of health problems among adolescents with hearing impairment, br. 66, 2016., str: 13-7
- [34] S. Hughes, C.M. Schuele, C. Melanie, K. Ellen: Bullying: What Speech-Language Pathologists Should Know, *Language, Speech & Hearing Services in Schools*, br. 45, 2014., str. 3-13
- [35] A.R. Mawson, N.T. Radford, B. Jacob: Toward a Theory of Stuttering, *European Neurology*, br.76, 2016., str. 244-251
- [36] J. Thompson: *The Essential Guide to Understanding Special Educational Needs*, Educa, nakladno društvo, d.o.o., 2016.
- [37] U. Toseeb, G. McChesney, D. Wolke: The Prevalence and Psychopathological Correlates of Sibling Bullying in Children with and without Autism Spectrum Disorder, *Journal of Autism & Developmental Disorders*, br. 48, 2018., str. 2308-2318
- [38] M. Cappadocia, J. Weiss, D. Pepler: Bullying Experiences Among Children and Youth with Autism Spectrum Disorders, *Journal of Autism & Developmental Disorders*, br. 42, 2012., str. 266-277

- [39] T. Lewis, M.N. Elliot, S.L. Toomey, P. Cuccaro, S. Tortolero Emery, D.C. Schwebel, S.N. Visser, K.A. McLaughlin, S.W. Banskach, M.A. Schuster: The association between youth violence exposure and attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD) symptoms in a sample of fifth-graders, *American journal of orthopsychiatry*, br. 85, 2015., str. 504-513
- [40] S. Becker, K. Mehari, J. Langberg, S. Evans: Rates of peer victimization in young adolescents with ADHD and associations with internalizing symptoms and self-esteem, *European Child & Adolescent Psychiatry*, br. 26, 2017., str. 201-214
- [41] A. Goldweber, T.E. Waasdorp, C.P. Bradshaw: Examining the link between forms of bullying behaviors and perceptions of safety and belonging among secondary school students, *Journal of school psychology*, br. 51, 2013., str. 469-485
- [42] C. Wang, et al.: Teachers matter: An examination of student-teacher relationships, attitudes toward bullying, and bullying behavior, *Journal of Applied School Psychology*, br. 31, 2015., str. 219-238
- [43] R. Shetgiri, H. Lin, R.M. Avila, G. Flores: Parental Characteristics Associated With Bullying Perpetration in US Children Aged 10 to 17 Years, *American Journal of Public Health*, br. 102, 2012., str. 2280-2286
- [44] J. Park: Differential correlates of bully/victim status and bystander roles of school violence with school adjustment in Korea, *KEDI Journal of Educational Policy*, special issue, 2013., str. 119-133
- [45] L.G. Kvarme, L.S. Aabø, B. Sæteren: From Victim to Taking Control, *Journal of School Nursing*, br. 32, 2016., str: 112-119
- [46] M. Sentenac, A. Gavin, S.N. Gabhainn, M. Molcho, P. Due, U. Ravens-Sieberer, M. Gaspar de Matos, A. Malkowska-Szkutnik, I. Gobina, W. Vollebergh, C. Arnaud, E. Godeau: Peer victimization and subjective health among students reporting disability or chronic illness in 11 Western countries, *European Journal of Public Health*, br. 23 (3), 2013., str. 421–426
- [47] J. Dammeyer, M. Chapman, M. Marschark: Experience of hearing loss, communication, social participation, and psychological well-being among adolescents with cochlear implants, *American Annals of the Deaf*, br. 163, 2018., str. 424-439
- [48] L.M. Jones, J.M. Kimberly, J. Mitchell, A.T. Heather: Victim reports of bystander reactions to in-person and online peer harassment: A national survey of adolescents, *Journal of youth and adolescence*, br. 44, 2015., str. 2308-2320

- [49] C. Salmivalli: Participant Roles in Bullying: How Can Peer Bystanders Be Utilized in Interventions?, *Theory Into Practice*, br. 53, 2014., str: 286-292
- [50] V. Kaminaridi, E. Tsaliki: Bullying in Students with and Without Special Educational Needs, *Global Journal of Educational Studies*, br. 3, 2017., str: 118-133
- [51] C. Rose, L. Monda-Amaya, D. Espelage: Bullying perpetration and victimization in special education: A review of the literature, *Remedial and Special Education*, br. 32, 2011., str. 114-130
- [52] C.A. Rose, D.L. Espelage: Risk and Protective Factors Associated with the Bullying Involvement of Students with Emotional and Behavioral Disorders, *Behavioral Disorders*, br. 37, 2012., str. 133–148
- [53] A. Kavanagh, N. Priest, E. Emerson, A. Milner, T. King: Gender, parental education, and experiences of bullying victimization by Australian adolescents with and without a disability, *Child: Care, Health & Development*, br. 44, 2018., str: 332-341
- [54] C.A. Rose, D.L. Espelage, S.R. Aragon, J. Elliott: Bullying and Victimization among Students in Special Education and General Education Curricula, *Exceptionality Education International*, br. 21, 2011., str. 2-14
- [55] E. Fink, J. Deighton, N. Humphrey, M. Wolpert: Assessing the Bullying and Victimization Experiences of Children With Special Educational Needs in Mainstream Schools: Development and Validation of the Bullying Behaviour and Experience Scale, br. 36, 2015., str. 611-619
- [56] K. Dillenburger, J.A. Jordan, L. McKerr, K. Lloyd, D. Schubotz: Autism awareness in children and young people: surveys of two populations, *Journal of Intellectual Disability Research*, br. 61, 2017., str. 766-777
- [57] C.S. Burger, D. Sproeber, N. Bauman, S.K. Rigby: How teachers respond to school bullying: An examination of self-reported intervention strategy use, moderator effects, and concurrent use of multiple strategies, *Teaching and Teacher Education*, br. 51, 2015., str. 191-202
- [58] B. Oldenburg, M. van Duijn, M. Sentse, G. Huitsing, R. van der Ploeg, C. Salmivalli, R. Veenstra: Teacher characteristics and peer victimization in elementary schools: A classroom-level perspective, *Journal of abnormal child psychology*, br. 43, 2015., str. 33-44
- [59] R. Veenstra, et al: The role of teachers in bullying: The relation between antibullying attitudes, efficacy, and efforts to reduce bullying, *Journal of Educational Psychology*, br. 106, 2014., str. 1135-1143

- [60] K. Cortes, B. Kochenderfer-Ladd: To tell or not to tell: What influences children's decisions to report bullying to their teachers?, *School Psychology Quarterly*, br. 29, 2014., str. 336–348
- [61] K. Rigby: How teachers address cases of bullying in schools: a comparison of five reactive approaches, *Educational Psychology in Practice*, br. 30, 2014., str. 409-419
- [62] R.A. Takriti, H. Elhoweris, S.J. Atkinson: Examining the expectations of early years' teachers in the U.A.E. regarding a successful start to school for children with and without special educational needs, *Early Child Development and Care*, br. 190, 2018., str. 516-525
- [63] S. Sider, et al: School Principals and Students with Special Education Needs: Leading Inclusive Schools, *Canadian Journal of Education / Revue Canadienne De L'éducation*, br. 40, 2017., str. 1–31
- [64] N. Tippett, W. Dieter: Socioeconomic status and bullying: a meta-analysis, *American journal of public health*, br. 104, 2014., str. 48-59
- [65] D.E. Jansen, R. Veenstra, J. Ormel, F.C. Verhulst, S.A. Reijneveld: Early risk factors for being a bully, victim, or bully/victim in late elementary and early secondary education, The longitudinal TRAILS study, *BMC Public Health*, br. 11, 2011., str. 440-440
- [66] <https://www.unicef.org/disabilities/>, dostupno 1.7.2020.
- [67] I. Siti, D. Astuti, A.W. Norwaliza: Creative Teaching Strategy to Reduce Bullying in Schools, *Teaching and Educational Research*, br. 19, 2020., str. 343-355
- [68] S. Lindsay, A.C. McPherson: Strategies for improving disability awareness and social inclusion of children and young people with cerebral palsy, *Child: Care, Health & Development*, br. 38, 2012., str: 809-816
- [69] A.L. Gallagher, R. Galvin, K. Robinson, C.A. Murphy, P.F. Conway, A. Perry: The characteristics, life circumstances and self-concept of 13 year olds with and without disabilities in Ireland: A secondary analysis of the Growing Up in Ireland (GUI) study, br.15, 2020., e:0229599
- [70] S. Pearson: Bullying... What Can Be Done?...part 3 of 3, *Exceptional Parent*, br. 44, 2014., str. 34-36
- [71] S. Clarkson, N. Axford, V. Berry et al.: Effectiveness and micro-costing of the KiVa school-based bullying prevention programme in Wales: study protocol for a pragmatic definitive parallel group cluster randomised controlled trial, *BMC Public Health*, br. 16, 2015., str. 3-11

- [72] A. Kärnä, et al.: A large-scale evaluation of the KiVa antibullying program: Grades 4–6, *Child development*, br. 82, 2011., str. 311-330
- [73] C. Salmivalli, A. Kärnä, E. Poskiparta: Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied, *International Journal of Behavioral Development*, br. 35, 2011., str. 405-411
- [74] K. Kraljic Babić, L. Vejmelka: Specifičnosti nasilja među djecom, prevencije i tretmana nasilnog ponašanja u predškolskoj dobi, *Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, br. 1, 2015., str. 91-114
- [75] J. Holmquist: Use Positive Strategies to Protect Your Child with a Disability from Bullying, *Exceptional Parent*, br. 41, 2011., str. 32-34
- [76] <https://www.parentingspecialneeds.org/article/students-special-needs-avoid-bullying/>, dostupno 10.09.2020.
- [77] V. Bilić, M. Balog: Percepcija vršnjačkog nasilja nad djecom s teškoćama u realnom i virtualnom svijetu, *Napredak*, br. 3-4, 2019., str. 339-363
- [78] A. Žic Ralić, E. Šifner: Obilježja vršnjačke interakcije i iskustvo vršnjačkog nasilja kod djece i mladih s ADHD-om, *Ljetopis socijalnog rada*, br. 3, 2014., str. 453-484

IZJAVA O AUTORSTVU

I
SUGLASNOST ZA JAVNU OBJAVU

Završni/diplomski rad isključivo je autorsko djelo studenta koji je isti izradio te student odgovara za istinitost, izvornost i ispravnost teksta rada. U radu se ne smiju koristiti dijelovi tuđih radova (knjiga, članaka, doktorskih disertacija, magistarskih radova, izvora s interneta, i drugih izvora) bez navođenja izvora i autora navedenih radova. Svi dijelovi tuđih radova moraju biti pravilno navedeni i citirani. Dijelovi tuđih radova koji nisu pravilno citirani, smatraju se plagijatom, odnosno nezakonitim prisvajanjem tuđeg znanstvenog ili stručnoga rada. Sukladno navedenom studenti su dužni potpisati izjavu o autorstvu rada.

Ja, Monika Kelemen, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica završnog rada pod naslovom *Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju* te da u navedenom radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova.

Studentica:

Monika Kelemen

Monika Kelemen

(vlastoručni potpis)

Sukladno Zakonu o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju završne/diplomske radove sveučilišta su dužna trajno objaviti na javnoj internetskoj bazi sveučilišne knjižnice u sastavu sveučilišta te kopirati u javnu internetsku bazu završnih/diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Završni radovi istovrsnih umjetničkih studija koji se realiziraju kroz umjetnička ostvarenja objavljuju se na odgovarajući način.

Ja, Monika Kelemen, neopozivo izjavljujem da sam suglasna s javnom objavom završnog rada pod naslovom *Viktimizacija učenika s teškoćama u razvoju* čija sam autorica.

Studentica:

Monika Kelemen

Monika Kelemen

(vlastoručni potpis)